



The Relationship between Infallibility and Witnessing Human Actions Based on Verse 143 of al-Baqarah: A Comparative Study of the Views of Tabatabai and Javadi Amoli*

Mohsen Izadi¹   and Naser Sahranavard² 

¹ Associate Professor, Department of Islamic Teachings, University of Qom, Qom, Iran. Email: m.izadi@qom.ac.ir

² Ph.D. Candidate, Islamic Theology, University of Qom, Qom, Iran (**corresponding author**). Email: nasersahranavard1120@gmail.com

Abstract

In verse 143 of the al-Baqarah Chapter, God Almighty introduces some witnesses to the actions of humans. There is a difference of opinion among exegetes as to whether the position of witnessing deeds, like prophethood and imamate, is a position exclusive to the prophets and infallible Imams or whether it can also belong to the special companions and students of the Imams. Allamah Tabatabai considers the relationship between the position of witnessing people's deeds and infallibility to be equal and believes that witnessing people's deeds is reserved for the Infallible. In contrast, Ayatollah Javadi Amoli considers this relationship to be absolute generality and particularity, and introduces examples of witnesses to people's actions that include the Infallibles. It is clear that this verse can be used as one of the proofs of infallibility when there is an equal relationship between infallibility and the position of witnessing; otherwise, it will not be considered as proof of infallibility. In the present study, we have examined the views of Allamah Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli using the method of comparative exegesis, and after presenting and examining the evidence of both exegetes, we have shown that according to the application of the content of the verses of witnessing deeds, that literally manifests as witnessing all deeds of all nations, Allamah Tabatabai's view is preferable.

Keywords: verse 143 of the al-Baqarah Chapter, witnesses over actions, infallibility, witnessing actions, the relationship between infallibility and witnessing actions

* Received 12 September 2023; Received in revised 21 December 2023; Accepted 7 January 2024; Published online 29 April 2024

Cite this article: Izadi, M., & Sahranavard, N. (2024). The Relationship between Infallibility and Witnessing Human Actions Based on Verse 143 of al-Baqarah: A Comparative Study of the Views of Tabatabai and Javadi Amoli. *Comparative Interpretation Research*, 10(1), 209-228. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9606.2249>

Publisher: University of Qom



© The Author(s)

Introduction

In verse 143 of the al-Baqarah Chapter, a group is mentioned using the expression “the middle nation” as witnesses to people’s actions: *“Thus We have made you a middle nation that you may be witnesses to the people, and that the Apostle may be a witness to you.”* Some thinkers have cited this verse to prove the infallibility of the prophets and imams (peace be upon them) and have explained the position of witnessing deeds as proof of infallibility. However, it should be noted that this verse can be used to prove infallibility only if there is an equal relationship between infallibility and the position of witnessing. Allamah Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli have differing views regarding whether there is a relationship of equality between infallibility and the position of witnessing, or one of absolute generality and particularity. If there is an equal relationship between these two, the position of witnessing will be the exclusive position of the Infallibles and it can be cited as one of the evidences of infallibility. However, if the relationship between the two is one of absolute generality and particularity, the position of witnessing would be possible for other people as well, apart from the Infallibles, and it will not be considered as proof of infallibility. In this article, through the comparative exegesis method, we have examined the relationship between infallibility and witnessing human actions from the point of view of Allamah Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli with emphasis on verse 143 of the al-Baqarah Chapter.

Opinions about the relationship between infallibility and witnessing people’s actions

Tabatabai’s view

Allamah Tabatabai considers the relationship between the position of witnessing people’s actions and the position of infallibility to be equal and believes that witnessing people’s actions is limited to the Infallibles because the witnessing mentioned in verse 143 of the al-Baqarah Chapter refers to the witness being aware of the realities of the actions people commit in this world and then testifying on the Day of Judgment according to what he saw and understood. On the other hand, it is impossible to understand and perceive the true characteristics of actions, except for those witnesses who are aware of their origin and source and of hearts and intentions. Therefore, bearing witness on that day will be possible only for those who preserve and record people’s actions accurately and without any mistakes and errors. In other words, this witness must be infallible with divine infallibility, he must not lie or exaggerate, and he must be aware of the realities of the deeds according to which he testifies not that he sees the apparent form of actions and

then testifies; rather, he must know of the inner intentions of the doer of every action and presence and absence should make no difference for him but he should be aware of the actions of both the present and the absent. This meaning is the very interpretation that has been reported in many narrations through different chains from the Infallible imams (peace be upon them).

Javadi Amoli's view

Ayatollah Javadi Amoli considers the relationship between the position of witnessing people's deeds and the position of infallibility to be absolute generality and particularity and introduces examples of witnesses to people's actions including the Infallibles, and believes that in addition to the prophets and imams (peace be upon them), their special followers and close servants of God are also examples of witnesses and the Imams are among the best instances of this position, not its exclusive referents. He believes that this path is open to everyone; nor is infallibility a condition for it, nor is the lack of the rank of Imamate an obstacle to it because not only is there no proof against this matter, but some proofs also confirm it, as the Holy Quran states that the possessors of certainty in knowledge see Hell in the present [al-Takāthur: 5-6]. This verse does not refer to witnessing after death because after death, evildoers also see hell. Similarly, God Almighty says that the *'illiyūn*, where the record of deeds of the *abrār* (the righteous) is written, is the object of the witness of the *muqarrabān* (the close servants) [al-Moṭaffin: 18-21]. Therefore, the close servants witness the beliefs, morals, intentions, and actions of others in the here and now. According to him, some narrative proofs confirm this lack of exclusivity and it becomes clear that the exclusivity present in some narrations is an extra limitation and can be curtailed. Therefore, the narrations that rule out the witnessing of actions regarding those who are not the Infallible Imams (peace be upon them), this negation is general negation, not the generality of negation and general negation.

Conclusion

It seems that Allamah Tabatabai's view is preferable because the contents of the verses of witnessing actions refer to absolute witnessing; that is, to witness the actions of all nations, in a way that the actions of people are preserved and recorded accurately and without any mistakes. It is clear that such a witness will be infallible. Therefore, if a narration, assuming it is valid, implies the bearing witness of non-infallible people as well, it should be regarded as theoretical witnessing.

References

- Abul Futuh Razi, H. (1988). *Rawd al-jinan wa ruh al-jinan fi tafsir al-Qur'an*. Astan Quds Razavi. [In Arabic].
- Faghih, A., Babaei, A. A., & Hosseini Zadeh, A. (2019). Investigating the Implications of the Verses Concerning the Witnesses of the Nations on the Holistic Chastity of Prophets. *Marifat i Kalami*, 10(1), 37-49. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2009a). *Tasnim*. Israa. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2009b). *Adab fan-yi muqarraban*. Israa. [In Persian].
- Shariati, G. M. (2016). The Infallible Imam's knowledge of the unseen from the perspective of the Quran with emphasis on Allameh Tabatabaei's view (studying the verses 143 of Baqarah and 105 of Tawba chapters). *Qur'an Shinakht*, 8(1), 27-48. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir-i al-Mizan* (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami. (The original work was published in 1392 AH). [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1997). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Daftar-i Intisharat-i Islami. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (2008). *Shi'ah*. Daftar-i Tablighat-i Islami. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (2009). *Insaan az aagaz ta anjam*. Daftar-i Tablighat-i Islami. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (n.d.). *Al-Rasa'il al-tawhidiyyah*. Muassasat al-Numan. [In Arabic].



رابطه عصمت با شهادت بر اعمال انسان‌ها، براساس آیه ۱۴۳ بقره: بررسی تطبیقی دیدگاه طباطبایی و جوادی آملی*

محسن ایزدی^۱ ✉ و ناصر صحرانورد^۲

^۱ دانشیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: m.izadi@qom.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری کلام اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: nasersahranavard1120@gmail.com

چکیده

خداوند متعال در آیه ۱۴۳ سوره بقره عده‌ای را شاهد بر اعمال انسان‌ها معرفی می‌کند. در این‌که آیا مقام شهادت بر اعمال، همچون نبوت و امامت، مقام انحصاری پیامبران و امامان معصومان (ع) است یا نصیب اصحاب و شاگردان خاص امامان (ع) نیز خواهد شد، میان مفسران اختلاف نظر وجود دارد. علامه طباطبایی رابطه میان مقام شهادت بر اعمال مردم و عصمت را تساوی دانسته و معتقد است که شهادت بر اعمال مردم مختص معصومان است. در مقابل آیت‌الله جوادی آملی این رابطه را عموم و خصوص مطلق می‌داند و مصادیق شاهدان بر اعمال مردم را اعم از معصومان معرفی می‌کند. روشن است که وقتی می‌توان از این آیه به‌عنوان یکی از ادله عصمت استفاده کرد که میان عصمت و مقام شهادت، رابطه تساوی حاکم باشد و در غیر این صورت، از ادله عصمت محسوب نخواهد شد. در مطالعه حاضر با روش تفسیر تطبیقی به بررسی دیدگاه علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی پرداخته‌ایم و بعد از طرح و بررسی ادله هر دو مفسر، نشان داده‌ایم که با توجه به اطلاق مفاد آیات شهادت بر اعمال، که ظهور در شهادت بر همه اعمال همه امت‌ها دارند، دیدگاه علامه طباطبایی ترجیح دارد.



کلیدواژه‌گان: آیه ۱۴۳ سوره بقره، گواهان بر اعمال، عصمت، شهادت بر اعمال، رابطه عصمت با شهادت بر اعمال

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۱ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰ | پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۷ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

استناد به این مقاله: ایزدی، محسن؛ و صحرانورد، ناصر. (۱۴۰۳). رابطه عصمت با شهادت بر اعمال انسان‌ها، براساس آیه ۱۴۳ بقره: بررسی تطبیقی دیدگاه طباطبایی و جوادی آملی. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۱)، ۲۰۹-۲۲۸.

<https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9606.2249>



© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

قرآن کریم روز قیامت را محکمه الهی و روز قضا و حکم معرفی کرده است: «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (زمر: ۶۹؛ ترجمه: پیامبران و گواهان آورده می‌شوند و میان مردم به حق داوری می‌گردد). در این روز شاهدان برای ادای شهادت به پا می‌خیزند: «وَأَيُّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بِنِعْمَةِ اللَّهِ عَلَيْهِمْ» (غافر: ۶۹). اولین شاهد اعمال خدای سبحان است: «وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُو مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا» (یونس: ۶۱، ترجمه: در هیچ وضعی قرار نمی‌گیری و از ناحیه خدا هیچ آیه‌ای از قرآن نمی‌خوانی و شما مردم هیچ عملی انجام نمی‌دهید، مگر آن‌که ما بر شما گواهییم). شاهد دیگر اعمال بشر مأموران الهی و فرشتگانی هستند که در حین انجام کار حضور دارند و آن را ثبت می‌کنند: «وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَعْمَلُونَ» (انفطار: ۱۰-۱۲؛ ترجمه: و بی‌شک نگاهبانانی بر شما گمارده شده‌اند و الا مقام و نویسنده اعمال شما که می‌دانند شما چه می‌کنید). دسته دیگر از شاهدان اعضا و جوارح انسان است (فصلت: ۱۹-۲۲).

در قرآن کریم، پیامبران (ع) نیز از زمره شاهدان اعمال به شمار آمده‌اند. عیسی مسیح (ع) درباره شاهد بودن خود چنین فرمود: «وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ» (مائده: ۱۱۷؛ ترجمه: و تا زمانی که در میان آن‌ها بودم، گواهان بودم). خدای سبحان علاوه بر آیه مورد بحث در آیات متعدد رسول اکرم را «شاهد» معرفی می‌کند، مانند «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا» (احزاب: ۴۵؛ ترجمه: ای پیامبر! ما تو را شاهد، بشارت‌دهنده و اندازکننده فرستادیم).

در آیه ۱۴۳ سوره بقره، از گروهی با تعبیر «امت وسط»، به‌عنوان شاهدان بر اعمال مردم، یاد شده است: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا». برخی از اندیشمندان برای اثبات عصمت انبیا و امامان معصوم (ع) به این آیه استناد کرده و مقام شهادت بر اعمال را دلیل عصمت بیان کرده‌اند. اما باید توجه کرد که در صورتی می‌توان از این آیه برای اثبات عصمت استفاده کرد که میان عصمت و مقام شهادت رابطه تساوی حاکم باشد. علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی، درباره این‌که بین عصمت و مقام شهادت رابطه تساوی برقرار است یا عموم و خصوص مطلق، اختلاف نظر دارند. اگر میان این دو رابطه تساوی حاکم باشد، مقام شهادت مقام انحصاری معصومان خواهد بود و می‌توان به آن به‌عنوان یکی از ادله نقلی عصمت استناد کرد، اما اگر رابطه

میان عصمت و مقام شهادت عموم و خصوص مطلق باشد، مقام شهادت علاوه بر معصومان (ع) برای انسان‌های دیگر نیز ممکن خواهد بود و از ادله عصمت محسوب نخواهد شد. در نوشتار حاضر، با روش تفسیر تطبیقی، رابطه عصمت با شهادت بر اعمال انسان‌ها را از دیدگاه علامه طباطبایی و جوادی آملی، با تأکید بر آیه ۱۴۳ بقره، بررسی کرده‌ایم.

پیشینه پژوهش

برخی از متکلمان اسلامی برای اثبات عصمت انبیا به آیات مربوط به شاهدان امت‌ها استناد کرده‌اند (برای نمونه، نک طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۷۷؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۲۶۹؛ ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸، ج ۵، ص ۳۶۹؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۱، ص ۲۶۳؛ حر عاملی، ۱۴۱۸، ص ۱۱۷؛ سبحانی، ۱۴۱۲، ج ۳، صص ۱۹۶-۱۹۷). بیش‌تر متکلمان شیعه شأن شهادت بر اعمال را برای امامان معصومان نیز مطرح کرده‌اند (برای نمونه، نک ابن‌بابویه، ۱۴۱۴، ق؛ مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۲۲۹، سید مرتضی، ۱۴۱۰، ج ۱، صص ۲۳۱-۲۳۲؛ حلبی، ۱۴۰۴، ق، صص ۱۸۰-۱۸۱؛ طوسی، بی‌تا، ج ۶، ص ۴۱۷؛ حلبی، ۱۴۲۳، ج ۱، صص ۱۳۲-۱۳۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۲۱؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۶۱۴) و مقالاتی نیز در این رابطه به نگارش درآمده است (برای نمونه، نک فقیه، ۱۳۹۸؛ احسان‌پور و مسعودی، ۱۳۹۴؛ شریعتی، ۱۳۹۴).

وجه تمایز مقاله حاضر با آثار موجود این است که نخست آنکه، در آثار موجود فقط یک جنبه از بحث مطرح شده است، یعنی دلالت آیه بر عصمت شاهدان اعمال؛ اما درباره این‌که آیا رابطه عصمت با شهادت بر اعمال رابطه تساوی است — که در این صورت، این مقام همچون نبوت و امامت مقامی انحصاری است — یا عموم و خصوص مطلق است — که در این صورت، نصیب اولیای الهی و اصحاب و شاگردان خاص امامان معصوم (ع) نیز خواهد شد — بحثی صورت نداده‌اند. این در حالی است که وقتی می‌توان به این آیات به‌عنوان یکی از ادله نقلی عصمت استناد کرد که رابطه میان عصمت و شهادت بر اعمال تساوی باشد. دوم آنکه، در آثار موجود، ادله‌ای که به‌ظاهر بر صحت رابطه عموم و خصوص مطلق (مقام انحصاری نبوت شهادت بر اعمال) دلالت کند طرح و بررسی نشده است.

دیدگاه‌های مختلف دربارهٔ مصادیق امت وسط

۱. امت اسلام

گروهی بر این باورند که مراد از امت وسط امت اسلام است، زیرا وسط به معنای چیزی است که میانهٔ دو طرف قرار گرفته باشد، نه جزء آن طرف باشد، نه جزء این طرف و امت اسلام نسبت به مردم، یعنی اهل کتاب و مشرکین، همین وضع را دارد (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۴۰۴؛ ابن‌عاشور، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۸). این گروه، با توجه به معنایی که برای امت وسط ارائه کرده‌اند، عبارت «شُهَدَاءَ عَلَي النَّاسِ» را چنین تفسیر می‌کنند که چون این امت وسط و عدل است، هر دو طرف افراط و تفریط باید با آن سنجیده شود، پس به همین دلیل شهید بر سایر مردم نیز، که در دو طرف قرار دارند، هستند و چون پیامبر اکرم (ص) مَثَلِ اعْلَى این امت است، او شهید بر امت است و افراد امت باید خود را با او بسنجند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۳۱۹؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۲۸).

نقد و بررسی

از دیدگاه علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی، در آیه «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» مراد از امت فقط گروه خاصی از آن است و ممکن نیست مخاطب این جمله همهٔ مسلمانان، به نحو عام استغراقی، پنداشته شود؛ زیرا اولاً، این بیان با لفظ آیه منطبق نیست، برای این‌که هر چند وسط بودن امت، مصحح آن است که امت نامبرده میزان و مرجع برای دو طرف افراط و تفریط باشد، ولی دیگر مصحح آن نیست که شاهد بر دو طرف هم باشد و یا دو طرف را مشاهده بکند، چون خیلی روشن است که هیچ تناسبی میان وسط بودن به این معنا و شاهد بودن نیست. در آیه شریفه، افزون بر مشخص بودن دو طرف وسط، «شهادت» محور وساطت قرار گرفته است. این شهادت، به قرینهٔ آیات دیگر و نیز روایاتی که در ذیل آیه مورد بحث وارد است، به معنای شهادت بر اعمال است. به عبارت دیگر، چنانچه آیه به طور مطلق می‌فرمود «ما شما را امت وسط قرار دادیم»، قابل تطبیق بر معنای مزبور، یعنی اعتدال میان افراط و تفریط، بود. در این معنا، «وسط» با میزان، الگو و نمونه بودن سازگار است، حال آنکه در آیه، افزون بر مشخص بودن دو طرف وسط، «شهادت» — که به قرینهٔ آیات و روایات دیگر به معنای شهادت بر اعمال است — محور وساطت قرار گرفته است. از این رو، مراد از وسط واسطه در محور عمودی یعنی، میان بالا و پایین خواهد بود، نه در محور افقی و بین افراط و تفریط (نک طباطبایی، ۱۳۹۲ ق/۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۸۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۲۹).

ثانیاً، در این صورت، دیگر وجهی نیست که برای آن متعرض شهادت رسول بر امت نیز بشود، چون شاهد بودن رسول بر امت نتیجه شاهد بودن و وسط بودن امت نیست، تا وقتی این را خاطر نشان کرد آن را هم به عنوان نتیجه خاطر نشان سازد. مضافاً این که اگر مراد آیه این باشد که امت اسلام بین یهودیت و مسیحیت قرار گرفته، خود پیامبر نیز داخل در عنوان مزبور بوده است و نیازی به ذکر شهادت رسول اکرم (ص) بر امت نبود، زیرا هر پیامبری شاهد بر امت خویش است و این مطلب به حضرت رسول اکرم (ص) اختصاص ندارد: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (نساء: ۴۱؛ ترجمه: حال آن‌ها چگونه است آن روزی که از هر امتی، شاهد و گواهی [بر اعمالشان] می‌آوریم و تو را نیز بر آنان گواه خواهیم آورد) (طباطبایی، ۱۳۹۲ ق/۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۸۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۳۰).

ثالثاً، شهادتی که در آیه آمده خود یکی از حقایق قرآنی است که در کلام خدای سبحان مکرر بیان شده است و از مواردی که ذکر شده روشن می‌شود که معنایی غیر از این معنا دارد. موارد قرآنی آن عبارت‌اند از: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (نساء: ۴۱)، «وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤَدُّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ» (نحل: ۸۴)، «وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ» (زمر: ۶۹). همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در این آیات، شهادت به صورت مطلق ذکر شده و ظاهراً همه موارد دلالت می‌کند که منظور از شهادت، شهادت بر اعمال امت‌ها و نیز بر تبلیغ رسالت است، همچنان‌که آیه «فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَ لَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ» (اعراف: ۶؛ ترجمه: سوگند که از مردمی که فرستادگان به سویشان گسیل شدند و نیز از فرستادگان پرسش خواهیم کرد) نیز به این معنا اشاره می‌کند؛ چون هر چند این پرسش در آخرت و در قیامت صورت می‌گیرد، تحمل این شهادت در دنیا خواهد بود.

روشن است که حواس عادی و ظاهری و نیز قوای متعلق به آن حواس تنها می‌تواند شکل ظاهری اعمال را ببیند؛ لذا تحمل شهادت بر اعمال توسط این حواس تنها مربوط به ظاهر آن اعمال می‌شود نه آنچه پنهان و غایب است، در حالی که حقایق و باطن اعمال و معانی نفسانی، مثل کفر و ایمان و فوز و خسران و هر آنچه که از حس آدمی پنهان است، احوالی درونی است که ملاک حساب و جزای پروردگار عالمیان در قیامت است، همچنان‌که فرمود: «وَلَكِنْ يُوَاجِدُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ فُلُوْهُكُمْ» (بقره: ۲۲۵؛ ترجمه: خدا شما را به آنچه در دل‌هایتان پیدا شده مؤاخذه

می‌کند). پس این احوال چیزی نیست که انسان بتواند آن را درک نموده و بشمارد و از انسان‌های معاصر تشخیص دهد، تا چه رسد به انسان‌های غایب، مگر کسی که خدا متولی امر او باشد و به دست خود این‌گونه اسرار را برای او کشف کند، که وجود چنین فردی از این آیه استفاده می‌شود: «وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ» (زخرف: ۸۶؛ ترجمه: کسانی را که غیر از او می‌خوانند قادر بر شفاعت نیستند مگر آن‌ها که شهادت به حق داده‌اند و به خوبی آگاه‌اند) (طباطبایی، ۱۳۹۲ ق/۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۸۳).

رابعاً، به طور قطع در میان مسلمانان برخی فاسق‌اند و صلاحیت این مقام والا را ندارند. آیاتی از قرآن کریم به ناخرسندی خدای سبحان از برخی مسلمانان ظاهری صراحت دارد (شیخ طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۱۵؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۲۵).

عیاشی (۱۳۸۰ ق) از حضرت صادق (ع) روایت کرده است که

آیا گمان می‌کنی که خدای تعالی در آیه «لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» تمام اهل قبله (مسلمانان) را مخاطب قرار داده است؟ آیا فکر می‌کنی کسی که شهادتش در دنیا در مورد یک من از خرما پذیرفته نیست خداوند در روز قیامت از او می‌خواهد در حضور تمامی امت‌ها (بر اعمال بندگان) شهادت دهد؟ هرگز خداوند چنین امری را از امثال این‌ها نخواست است. (ج ۱، ص ۶۳؛ طباطبایی، بی‌تا، ص ۲۵۹)

۲. افرادی خاص از امت اسلام

مقام شهادت در آیه ۱۴۳ بقره به همه افراد امت محمد (ص) ارزانی نشده است، بلکه مقصود گروه خاصی از امت‌اند، هرچند در ظاهر تمام امت مخاطب قرار گرفته‌اند. این به این دلیل است که آن گروه خاص مورد نظر، از میان این امت برخاسته‌اند. در قرآن کریم عنوان امت بر گروه ویژه و جماعت خاص اطلاق شده است، مانند «وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ» (آل عمران: ۱۰۴)، «مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ» (آل عمران: ۱۱۳)، «مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ» (مانده: ۶۶) (طباطبایی، بی‌تا، ص ۲۵۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۲۵). مؤید مطلب این‌که براساس آیه «وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا» (نساء: ۶۹؛ ترجمه: و کسی که خدا و پیامبر را اطاعت کند [در روز رستاخیز] همنشین کسانی خواهد بود که خدا نعمت خود را بر آنان تمام کرده از پیامبران و صدیقان و شهدا و صالحان؛ و آن‌ها رفیق‌های خوبی هستند)

کسانی که از خدا و پیامبرش اطاعت کنند با شهدا محشور می‌شوند و رفیق آنان خواهند بود. بعید است که همه اطاعت‌کنندگان جزء شهدا باشند، زیرا اگر اینان در زمره شهیدان می‌بودند و عنوان «شهید» بر آنان صادق بود، خدای سبحان نمی‌فرمود: آنان «با» شهدا هستند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۳۶).

با استناد به آیه «وَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصِّدِّيقُونَ وَ الشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ» (حدید: ۱۹؛ ترجمه: کسانی که به خدا و رسولانش ایمان آوردند، آن‌ها صدیقین و شهدا نزد پروردگارشان‌اند) نیز نمی‌توان همه یا گروه بیشتری از مؤمنان را از زمره شاهدان بر اعمال دانست، زیرا عبارت «عند ربهم» دلالت می‌کند که چنین کسانی نزد پروردگارشان یعنی در قیامت از شهداء بوده و به آن‌ها ملحق خواهند شد؛ پس معلوم می‌شود در دنیا دارای این مقام نیستند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۳۲۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۳۶).

طباطبایی (۱۳۹۲ ق/۱۳۷۴)، در نقد روایات اهل سنت مبنی بر این‌که امت اسلام گواه بر مردم است و رسول خدا (ص) گواه بر امت (برای دیدن این روایات، نک زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۱۹۹)، می‌نویسد:

چیزی که در این روایات به نظر درست نمی‌رسد این است که پیامبر اسلام تمامی امت را تزکیه و تعدیل نکرده و معنا ندارد که در قیامت همه را تزکیه و تعدیل کند، مگر این‌که به منظور تزکیه و تعدیل جمعی از امت باشد نه همه، و گرنه روایات نامبرده مطلبی برخلاف ضرورت اثبات می‌کند، ضرورت کتاب و سنت هر دو.

آخر چه طور ممکن است رسول خدا (ص) فجایع و جنایاتی را که افرادی از امت اسلام مرتکب شدند تجویز کند؟ و بر آن جنایات صحه بگذارد؟ جنایاتی که حتی نمونه‌اش هم در امت‌های گذشته رخ نداد؟ و چه طور آن جناب طاغیان و فرعون‌های این امت را تزکیه و تعدیل می‌کند؟ و آیا این روایات طعن بر دین حنیف و بازیگری با حقایق این ملت بیضاء نیست؟! قطعاً هست، علاوه بر اینکه این روایات گفتگو از شهادت نظری دارد، نه شهادت تحمل، چون امت اسلام در زمان انبیاء گذشته حاضر نبودند، تا ببینند آیا رسالت خود را تبلیغ می‌کنند یا نه؟ و شهادت نظری اعتبار ندارد. (ج ۱، ص ۴۹۷)

بنابراین، احادیثی که ظاهر آن‌ها اراده عموم امت است بر فرض صحت، باید بر امت فی الجمله حمل شود نه بالجمله؛ زیرا روایاتی که در آن‌ها گروه خاصی از امت اراده شده، گذشته از آن‌که خاص است و خاص بر عام مقدم بوده و

صلاحیت تخصیص آن را دارد، به علت معقول و مقبول معلل است. از این رو، ظهور آن‌ها قوی‌تر از ظهور احادیثی است که ظاهر آن‌ها اراده همه امت است (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۶۷).

رابطه مقام شهادت با مقام عصمت

علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی در این‌که آیا شهادت بر اعمال دیگران، که مختص گروه خاصی از امت است، همچون نبوت و رسالت و امامت مقامی انحصاری و ویژه پیامبران و امامان معصوم است یا نصیب اولیای الهی و اصحاب و شاگردان خاص امامان معصوم نیز خواهد شد اختلاف نظر دارند. در ادامه دیدگاه هر کدام را به همراه ادله‌ای که ارائه کرده‌اند بررسی می‌کنیم.

دیدگاه علامه طباطبایی

طباطبایی (۱۳۸۸) رابطه مقام شهادت بر اعمال مردم با مقام عصمت را تساوی دانسته و قائل است که شاهدان بر اعمال مردم اختصاص به معصومان دارند. به اعتقاد ایشان، مقام شهادت بر اعمال منحصر در گروه خاصی است که پاکی ذات و هدایت و راهیابی به عهدها و پیمان‌های الهی و ایمان به پیامبر (ص) و تطهیر و تزکیه به وسیله او را یکجا دارا باشد؛ پس آن‌ها اشخاص معینی هستند که از میان امت مورد لطف و عنایت خاص خدای متعال قرار گرفته‌اند (صص ۱۴۶-۱۴۷).

دلیل

درک و تلقی اوصاف حقیقی اعمال غیرممکن است، مگر برای شاهدانی که از ریشه و منشأ آن‌ها مطلع باشند و بر ضمایر و نیات واقف باشند. از این رو، شهادت در روز قیامت، در عین این‌که نوعی تکریم و ارج نهادن به مقام شاهد به شمار می‌رود، در عین حال تنها به کسانی اختصاص دارد که در دنیا چنین مقامی (آگاهی از ضمائر) به آن‌ها ارزانی شده باشد. خداوند متعال می‌فرماید: «لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا» (نبا: ۳۸) و صواب، ضد خطاست و نیز می‌فرماید: «إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ» (زخرف: ۸۶). بنابراین، شهادت در آن روز تنها برای کسانی ممکن خواهد بود که اعمال عاملان را به طور دقیق و بدون هیچ‌گونه خطا و اشتباه حفظ و ضبط نمایند. از طرفی، وقتی قوا و حواس ظاهری انسان را مورد تأمل و دقت قرار می‌دهیم، می‌بینیم که چنین شهادتی (شهادت بر باطن اعمال) و دریافتی، حتی نسبت به اعمال حاضران و با فرض حضور شاهد، ممتنع است، چه رسد به غایبان و یا فرض

غیبت شاهد. از اینجا به روشنی به این نتیجه می‌رسیم که اطلاع و آگاهی از باطن اعمال از راهی دیگر و با نیرویی ماورای نیرو و حواس ظاهری انسان حاصل می‌شود، نیرویی که باطن و ضمیر انسان را چون ظاهرش لمس می‌کند و از غایب همانند حاضر آگاه است. این نیرو در حقیقت نوری است غیرجسمانی که به آنچه امور جسمانی در تأثیراتشان به آن نیاز دارند، مانند زمان و مکان و حال، نیازمند نیست، بلکه نوری است که به وسیله آن باطن و نهان افراد را می‌توان دید و «طیب» و «خییث» و «پاک» و «ناپاک» را از هم بازشناخت (طباطبایی، بی تا، ص ۲۵۵). بنابراین، واجب می‌شود که شهادتی که در آن روز به اقامه خدای تعالی اقامه می‌گردد، مشتمل بر حقیقتی باشد که کسی نتواند در آن مناقشه کند.

آری، هرچند اگر خدا بخواهد، می‌تواند شقی‌ترین مردم را شاهد برای اولین و آخرین کند و او به اختیار خودش به آنچه کرده‌اند شهادت دهد و یا خدا شهادت به کرده‌های خلاق را در زبان او خلق کند بدون این که خود او اراده‌ای داشته باشد و یا شهادتی دهد که در دنیا خودش حاضر نبوده و از فرد فرد بشر آنچه شهادت می‌دهد ندیده باشد، بلکه خدا یا ملائکه‌اش و یا حجتی به او اعلام کند که فلان شخص چنین و چنان کرده و تو شهادت بده، آنگاه شهادت این شقی‌ترین فرد بشر را در حق فرد فرد بشر نافذ نموده و بر طبیعتش مجازات دهد و به شهادت او احتجاج نماید؛ چون اینها چیزی نیست که در قدرت خدای تعالی ننگجد و نفوذ اراده‌اش در برابر آن کند شود، کسی هم نیست که با خدا در ملکش منازعه نماید و یا حکم او را تعقیب کند. ولی این چنین شهادتی حجتی است زوری و ناتمام و غیرقاطع، که شک و ریب را دفع نمی‌کند، نظیر تحکم‌ها و زورگویی‌هایی که در دنیا از انسان‌های جبار و طاغوت‌های بشری مشاهده می‌کنیم که با حق و حقیقت بازی می‌کنند، آن وقت چه طور ممکن است چنین چیزی را در حق خدای تعالی تصور کنیم؟ آن هم در روزی که در آن روز عین و اثری از باطل نیست و بنابراین باید این شاهد معصوم به عصمت الهی باشد، دروغ و گزاف از او سر نزنند، به حقایق آن اعمالی که بر طبق آن شهادت می‌دهد عالم باشد، نه این که صورت ظاهری عمل را ببیند و شهادت دهد بلکه باید نیت درونی عامل هر عملی را بداند و نباید حاضر و غایب برایش فرق کند، بلکه باید دانای به عمل حاضر و غایب هر دو باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۲، ص ۳۲۲).

خلاصه کلام اینکه شهادت مورد نظر آیه عبارت است از تحمل و آگاهی از حقایق اعمالی که مردم در دنیا انجام می‌دهند، چه آن حقیقت سعادت باشد چه شقاوت، چه رد و چه قبول، چه انقیاد، و چه تمرد. و سپس در روز قیامت بر طبق آنچه دیده و فهمیده شهادت دهد. معلوم است که چنین مقام کریمی شأن همه امت نیست، چون کرامت خاصه‌ای است برای اولیای پاکسیرت از ایشان و اما صاحبان مرتبه پائین‌تر از اولیاء، که مرتبه افراد عادی و مؤمنان متوسط در سعادت است، چنین شهادتی ندارند تا چه رسد به افراد جلف و تو خالی و از آن پایین‌تر فرعون‌های طاغی این امت که هیچ عاقلی جرئت نمی‌کند بگوید این طبقه از امت نیز مقام شهادت بر باطن اعمال مردم را دارا هستند، زیرا همان‌طور که در آیه «وَمَنْ يَطِيعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصَّالِحِينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ وَ حَسَنٌ أُولَئِكَ رَفِيقًا» (نساء: ۶۹) مشاهده می‌شود کمترین مقامی که این شاهدان اعمال دارند این است که در تحت ولایت خدا و در سایه نعمت او بوده و اصحاب صراط مستقیم هستند که در آیه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» (فاتحه: ۶-۷)، به آن‌ها اشاره می‌کند. بنابراین، با توجه به مطالب ذکر شده تنها مصداق «شهداء» در آیه ۱۴۳ سوره بقره ائمه هدی (ع) هستند که بر مردم شاهدند و رسول خدا بر آن‌ها شاهد است. این معنا همان تفسیری است که در احادیث زیادی با طرق مختلف از امامان (ع) روایت شده است. از امام باقر (ع) نقل شده است که «ما امت وسط هستیم و ما گواهان خدا بر بندگان و حجّت‌های او در زمین و آسمانیم» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۶۲؛ کافی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۹۱). و نیز از امیرمؤمنان (ع) نقل شده است که مقصود خدای تعالی در آیه «لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» تنها ما هستیم و رسول الله (ص) شاهد بر ماست و ما شهادت خدا بر بندگان و حجّت او در زمینیم که خدای متعال درباره ما فرمود: «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» (حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۱۹). از حضرت باقر (ع) ضمن حدیثی نقل شده است که هیچ گروهی نمی‌توانند شهادت بر مردم باشند مگر ائمه و پیامبران (ع)، و اما خود امت نمی‌تواند از سوی خدای تعالی شاهد قرار گیرد، زیرا در میان امت کسانی هستند که شهادت آن‌ها در دنیا حتی بر (امور بی ارزش چون) دسته‌ای سبزی پذیرفته نیست. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۱۷۹)

در تفسیر آیه «و قُلْ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ سَتُرَدُّونَ إِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (توبه: ۱۰۵؛ ترجمه: بگو: «عمل کنید! خداوند و فرستاده او و مؤمنان اعمال شما را می‌بینند! و

به‌زودی، به‌سوی دانای نهران و آشکار بازگردانده می‌شوید و شما را به آنچه عمل می‌کردید، خبر می‌دهد) در کافی و بصائر و قرب الاسناد و تفاسیر عیاشی و قمی و فرات و ابن‌ابراهیم روایات زیادی به طرق مختلف از اهل‌بیت (ع) نقل شده است که اعمال مردم به رسول خدا و ائمه هدی عرضه و ارائه می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۷، ص ۴۰۹). عیاشی در تفسیرش روایت کرده است که از امام صادق (ع) درباره آیه «وَقُلْ اَعْمَلُوا فَسَبْرِي اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ» سؤال شد، حضرت فرمود که مقصود از «المؤمنون» ائمه هستند. احادیثی که در این باره در کافی و امالی و مناقب و بصائر و تفسیر قمی و تفسیر عیاشی نقل شده بیش از حد استفاضه است (طباطبایی، بی‌تا، ص ۲۵۶).

دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی

جوادی آملی (۱۳۸۸ب) رابطه مقام شهادت بر اعمال مردم با مقام عصمت را عموم و خصوص مطلق دانسته و مصادیق شاهدان بر اعمال مردم را اعم از معصومان معرفی می‌کند و قائل است که علاوه بر انبیا و امامان (ع)، پیروان خاص آنان و اولیای الهی نیز از مصادیق شاهدان بوده و ائمه (ع) از مصادیق برتر این مقام هستند، نه تنها مصداق آن. ایشان معتقد است که این راه بر همگان باز است؛ نه عصمت شرط آن است و نه فقد مقام امامت مانع آن (ج ۴، ص ۳۲۱).

جوادی آملی (۱۳۸۸الف) در جایی دیگر گفته است که شهادت بر اعمال دیگران همچون نبوت و رسالت و امامت نیست که مقامی انحصاری و ویژه پیامبران و امامان معصوم (ع) باشد و براساس «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ» (انعام: ۱۲۴) توزیع گشته و غیر از آن ذوات نورانی احدی حتی به نازل‌ترین درجه از نصاب خاصی که برای این مقامات هست نائل نمی‌شود، بلکه این مقام رفیع نصیب اولیای الهی و اصحاب و شاگردان خاص امامان معصوم (ع) نیز خواهد شد (ج ۷، ص ۳۳۳).

دلیل

نه تنها دلیلی برخلاف این مطلب نیست، بلکه برخی ادله هم آن را تأیید می‌کند، چنان‌که قرآن کریم تصریح می‌کند که صاحبان علم‌الیقین هم اکنون جهنم را می‌بینند: «كَأَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عَلِمَ الْيَقِينِ لَنَرُونَ الْجَحِيمَ» (نکاتر: ۵-۶؛ ترجمه: چنین نیست اگر به علم‌الیقین می‌دانستید، به یقین جهنم را می‌دیدید). این آیه ناظر به شهود پس از مرگ نیست، زیرا بعد از مرگ، تبهکاران هم دوزخ را می‌بینند. همچنین خدای سبحان درباره بهشتیان مقرّب فرمود: «كَأَلَّا إِنَّ كِتَابَ

الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ كِتَابٌ مَّرْقُومٌ يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ» (مطففین: ۱۸-۲۱؛ ترجمه: چنین نیست، نامه اعمال نیکان در علیین است و تو چه دانی که علیین چیست؟ کتابی است نوشته شده که مقربان آن را مشاهده می‌کنند) علّیون، که نامه اعمال ابرار در آن است، مشهود مقربان است. بنابراین، مقربان، عقاید و اخلاق و نیت و اعمال دیگران را هم اکنون می‌بینند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۳۴).

برخی روایات پیشوایان معصوم را مصداق آیاتی دانسته‌اند که در آن‌ها شهادت بر اعمال به امت اسلام یا خصوص مؤمنان نسبت داده شده است، نظیر «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى إِيَّانَا عَنَى بِقَوْلِهِ: لِيَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَيَّ النَّاسِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۲، ص ۴۴۱)؛ ترجمه: منظور خداوند در آیه لِيَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَيَّ النَّاسِ ما هستیم، «المؤمنون هم الأئمة» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۰۹؛ ترجمه: مؤمنان همان ائمه هستند). امام باقر (ع)، در تطبیق «المقربین» بر ائمه اطهار (ع) در آیه «فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ فَرَوْحٌ وَ رِجَاءٌ وَ جَنَّتْ نَعِيمٌ» (واقعه: ۸۸-۸۹؛ ترجمه: پس اگر او از مقربان باشد، راحتی و روزی و بهشت پر نعمت دارد)، فرمود: «هذا في أمير المؤمنين و الأئمة من بعده صلوات الله عليهم أجمعين» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۴، ص ۴؛ ترجمه: این درباره امیرمؤمنان و ائمه بعد ایشان است) اما بی‌تردید ائمه (ع) مصادیق برتر این عناوین هستند، نه مصداق انحصاری آن؛ زیرا این راه بر همگان باز است، نه عصمت شرط آن است و نه فقد مقام امامت مانع آن.

برخی شواهد روایی این عدم اختصاص را تأیید می‌کند، مانند «جَعَلَهُمْ [أَيَّ الْمُؤْمِنِينَ] شُهَدَاءَ عَلَيَّ النَّاسِ لِيَشْهَدَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ عَلَيْنَا، وَ لِيَشْهَدَ عَلَيَّ شِيعَتُنَا، وَ لِيَشْهَدَ شِيعَتُنَا عَلَيَّ النَّاسِ» (کافی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۵۱؛ ترجمه: و به همین جهت ایشان (مؤمنان) را گواه مردم قرار داده است؛ بدین ترتیب که محمد گواه ما باشد، ما گواه شیعیان خود باشیم و شیعیان ما گواه مردم باشند)، «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى جَعَلَ أُمَّتِي شُهَدَاءَ عَلَيَّ الْخَلْقِ حَيْثُ يَقُولُ لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَيَّ النَّاسِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۳، ص ۳۴۱؛ ترجمه: خداوند تبارک و تعالی امت مرا بر خلق گواه قرار داده است، آنجا که می‌فرماید: تا این پیامبر بر شما گواه باشد و شما بر مردم گواه باشید). همچنین، روایاتی که سیوطی ذیل آیه ۱۴۳ سوره بقره نقل کرده، شاهد دیگری بر این مدعا است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۳۲۱).

و همچنین در روایتی که منقول از امام صادق (ع) است حضرت مصداق شهید را در معصوم منحصر نکرد و چنین نفرمود: «ما امت وسط هستیم»، به گونه‌ای که همچون برخی روایات گذشته از آن حصر فهمیده شود، بلکه فرمود: کسانی که شهادت برخی از آنان به سبب عادل نبودن حتی درباره اندکی خرما پذیرفته نیست مراد از «أمةً وسطاً» نیستند (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۱، ص ۶۳). این بیان امکان شمول «امت وسط» بر خواص از اصحاب و شاگردان امامان معصومان (ع) را نفی نمی‌کند، بلکه استناد به آیه شریفه «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ» (آل عمران: ۱۱۰) زمینه شمول را برای آنان فراهم می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۶۴).

بنابراین، هر چند مضمون برخی روایات حصر است و مراد از «امت وسط» در آیه «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» را خصوص امامان معصوم (ع) معرفی می‌کنند، ولی چون روایات دیگری بر شهادت غیر امام معصوم دلالت می‌کند، این حصر اضافی و قابل تقیید است (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۶۶). مضافاً این که هر چند صحابه و شاگردان خاص ائمه (ع) مشمول این آیه نیستند، ولی به عموم تنزیل، نظیر «سَلْمَانٌ مِّنْ أَهْلِ الْبَيْتِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰، ص ۱۲۳)، که اصل آن آیه «فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي» (ابراهیم: ۳۶) است، مشمول احادیث یادشده می‌شوند. اگر چنین عنایتی مبذول گردد، تعارضی در بین این روایات و روایات دیگر راه پیدا نمی‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۶۳).

بنابراین، از نظر آیت الله جوادی، مقصود روایاتی که شهادت بر اعمال را از غیر امامان معصوم (ع) منتفی دانسته‌اند نفی کلی و سلب عموم است، نه کلیت نفی و عموم سلب؛ از این رو، با روایاتی که چنین مقامی را فی الجمله برای برخی از برجستگان غیر معصوم امت اسلام ثابت می‌کنند منافاتی ندارند، و گرنه کسی مدعی نیست که همه موحدان و مسلمانان (بالجمله) به چنین مقامی می‌رسند. بدیهی است شهادت کسی که به سبب فسق و عادل نبودن، درباره اندکی خرما یا دسته‌ای سبزی پذیرفته نیست، در دادگاه قیامت نسبت به عقاید، اخلاق و اعمال امت اسلامی مقبول نباشد. سخن در پذیرش شهادت یگانه‌های دوران و زبدگان امت است.

مستفاد از مجموع روایاتی که در ذیل آیه ۱۴۳ سوره بقره نقل شده این است که مراد از این امت برجستگان آن هستند و این که از آن عنوان امامان معصوم (ع) اراده شده مجاز نیست، چنان که مضمون آیه‌ای که خطاب به بنی اسرائیل می‌فرماید: «جَعَلَكُمْ مَلُوكًا» (مانده: ۲۰) این نیست که همه شما ملوک هستید، بلکه منظور این است که

در میان شما فرمانروایانی است. آیه مورد بحث نیز بدین معناست که افرادی از امت اسلامی واسطه میان پیامبر گرامی (ص) و مردم و شاهد بر اعمال آن‌ها هستند، نظیر آنچه در روایت دیگر آمده است:

مِمَّا أَعْطَى اللَّهُ أُمَّتِي وَ فَضَّلَهُمْ بِهِ عَلَى سَائِرِ الْأُمَمِ أَعْطَاهُمْ ثَلَاثَ خِصَالٍ لَمْ يُعْطِهَا إِلَّا أُمَّتِي وَ ذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى كَانَ... إِذَا بَعَثَ نَبِيًّا جَعَلَهُ شَهِيدًا عَلَى قَوْمِهِ وَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى جَعَلَ أُمَّتِي شُهَدَاءَ عَلَى الْخَلْقِ حَيْثُ يَقُولُ لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۲، ص ۴۴۴)

ترجمه: از جمله چیزهایی که خداوند به امت من عطا کرد و بدین وسیله، آنان را بر دیگر امت‌ها برتری داد...، این بود که پیش‌تر، هرگاه پیامبری را مبعوث می‌کرد، او را بر قومش گواه قرار می‌داد، در حالی که خداوند تبارک و تعالی امت مرا بر خلق گواه قرار داده است، آنجا که می‌فرماید: تا این پیامبر بر شما گواه باشد و شما بر مردم، گواه باشید. (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۶۶)

در نگاه قرآن کریم، راه رسیدن به چنین مقامی التزام به دین و عمل به دستورهای آن و پیروی از آیین حنیف

ابراهیم (ع) است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ * وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَفِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ. (حج: ۷۷-۷۸)

مخاطب این آیات که در آن‌ها به انجام دادن مقدمات رسیدن به مقام شهادت بر اعمال مردم، مانند رکوع، سجده، عبادت پروردگار، به جا آوردن خیر، جهاد در راه خدا، اقامه نماز، ادای زکات، جنگ زدن به ریسمان الهی فرمان داده شده است، مؤمنان عادل‌اند؛ نه خصوص پیشوایان معصومان (ع) و این بدان معناست که هرکس بخواهد می‌تواند با پیمودن این راه به آن مقصود عالی و مقصد والا نایل آید. آری، تردیدی نیست که بالاترین مصداق آیات مزبور ائمه اطهار (ع) هستند و نیز رسیدن به هر مقامی در این زمینه یا زمینه‌های دیگر از برکت وساطت آن ذوات نورانی است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۳۲۱).

انسان تا با عالی در ارتباط نباشد بر دانی مشرف نخواهد بود؛ از این رو، تنها راه شهادت بر اعمال دیگران ارتباط با رسول اکرم (ص) از راه تعلیم و تزکیه است و تا پیامبر را شاهد بر خود نبیند به آن سیمت که شاهد بر اعمال دیگران باشد نمی‌رسد. خاصیت این وساطت دریافت فیض و لطف و دستورهای الهی از پیامبر گرامی (ص) و

رساندن آن به مردم و نزدیک کردن مردم به پیامبر و سنت اوست، بنابراین، مراد از «وسط» در جمله «جعلناکم أمة وسطاً» بین بالا و پایین در امتداد عمودی است، نه بین راست و چپ در سطح افقی. دو طرف این وسط، پیامبر و مردم عادی‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۷، ص ۳۲۶).

مقایسه و بررسی دیدگاه علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی

۱. علامه طباطبایی و جوادی آملی در این‌که بیان «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» به نحو قضیه موجبۀ جزئیۀ است و ممکن نیست مخاطب این جمله همه مسلمانان، به نحو عام استغراقی، پنداشته شود، دیدگاه یکسانی دارند.
۲. علامه طباطبایی مقام شهادت بر اعمال را منحصر در گروه خاص دانسته و قائل است این شاهدان اعمال باید معصوم به عصمت الهی باشند و دروغ و گزاف از او سر نزنند و اعمال عاملان را به طور دقیق و بدون هیچ‌گونه خطا و اشتباه حفظ و ضبط نمایند.
۳. علامه طباطبایی تنها مصداق این عده از شاهدان بر اعمال مردم را انبیا و ائمه هدی (ع) معرفی کرده و این معنا را همان تفسیری می‌داند که در احادیث زیادی با طرق مختلف از امامان معصوم (ع) روایت شده است.
۴. طبق نگاه علامه طباطبایی، می‌توان آیه ۱۴۳ سوره بقره را دلیلی بر عصمت شاهدان اعمال ذکر کرد.
۵. آیت‌الله جوادی آملی معتقد است که مقام شهادت بر اعمال دیگران، هرچند شامل همه امت اسلام نمی‌شود، اما چنین هم نیست که مقامی انحصاری و ویژه پیامبران و امامان معصوم (ع) باشد، بلکه این مقام رفیع نصیب اولیای الهی و اصحاب و شاگردان خاص امامان معصوم (ع) نیز خواهد شد، ولی بی‌تردید ائمه (ع) مصداق برتر و کامل این گروه از شاهدان هستند.
۶. از نگاه جوادی آملی، هرچند مضمون برخی روایات حصر است و مراد از «امت وسط» در آیه «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» را خصوص امامان معصوم (ع) معرفی می‌کند، ولی چون روایات دیگری بر شهادت غیر معصوم دلالت می‌کند، این حصر اضافی و قابل‌تعمیر است. بنابراین، روایاتی که شهادت بر اعمال را از غیر امامان معصوم (ع) منتفی دانسته‌اند نفی کلی و سلب عموم است، نه کلیت نفی و عموم سلب.
۷. در صورت پذیرش دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی، آیه ۱۴۳ سوره بقره را نمی‌توان به‌عنوان دلیلی بر عصمت شاهدان ذکر کرد، چون شامل افراد غیر معصوم نیز می‌شود.

نتیجه‌گیری

در این‌که آیا مقام شهادت بر اعمال در آیه ۱۴۳ سوره بقره مختص گروه خاصی از امت است و همچون نبوت و امامت مقامی انحصاری و ویژه پیامبران و امامان معصوم (ع) است یا نصیب اولیای الهی و اصحاب و شاگردان خاص امامان معصوم (ع) نیز خواهد شد، میان علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی اختلاف نظر وجود دارد. علامه طباطبایی رابطه مقام شهادت بر اعمال مردم با مقام عصمت را تساوی دانسته و قائل است که شاهدان بر اعمال مردم اختصاص به معصومان دارند. در مقابل آیت‌الله جوادی آملی بر این باور است که رابطه بین مقام شهادت بر اعمال مردم و مقام عصمت عموم و خصوص مطلق بوده و مصادیق شاهدان بر اعمال مردم اعم از معصومان است و علاوه بر انبیا و امامان (ع)، پیروان خاص آنان و اولیای الهی نیز از مصادیق شاهدان‌اند و انمه (ع) از مصادیق برتر این مقام هستند، نه مصداق انحصاری آن. با توجه به اطلاق مفاد آیات شهادت بر اعمال، که ظهور در شهادت بر همه اعمال همه امت‌ها دارد — به طوری که اعمال عاملان به طور دقیق و بدون هیچ‌گونه خطا و اشتباه حفظ و ضبط گردد — به نظر می‌رسد دیدگاه علامه طباطبایی ارجح است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- آلوسی، سید محمود. (١٤١٥ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیة.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (١٤١٤ ق). الاعتقادات. المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (١٣٧٩ ق). مناقب آل أبی طالب (ع). نشر علامه.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی تا). التحریر و التنویر. بی نا.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (١٤١٩ ق). تفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیة.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (١٤٠٨ ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. آستان قدس رضوی.
- احسان پور، احسان؛ و مسعودی، عبدالهدی. (١٣٩٤). اهل بیت (ع) شاهدان اعمال. نشریه کتاب و سنت، ٧، ٥٢-٣٥.

- جوادی آملی، عبدالله. (١٣٨٨ الف). تسنیم. اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (١٣٨٨ ب). ادب فنای مهربان. اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (١٤١٨ ق). التنبیہ بالمعلوم من البرهان فی تنزیه المعصوم عن السهو و النسیان (محمود البدری، محقق). مکتب الإعلام الإسلامی.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله. (١٤١١ ق). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل. مجمع إحياء الثقافة الإسلامیة.
- حلبی، ابوالصلاح. (١٤٠٤ ق). تقریب المعارف. انتشارات الهادی.
- حلّی، حسن بن یوسف. (١٤٢٣ ق). الالفین. المؤسسة الإسلامیة.
- خرازی، سید محسن. (١٤١٧ ق). بداية المعارف الإلهیة فی شرح عقائد الإمامیة. مؤسسة النشر الإسلامی.
- زمخشری، محمود. (١٤٠٧ ق). الكشف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتب العربی.
- سید مرتضی. (١٤١٠ ق) الشافی الامامة. مؤسسة الصادق (ع).
- سیوطی، جلال الدین. (١٤٠٤ ق). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. کتابخانه آية الله مرعشی نجفی.

شریعتی، غلام محمد. (۱۳۹۴). علم امامان به غیب از منظر قرآن با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی. قرآن‌شناخت، ۱۸(۱)، ۲۷-۴۸.

طباطبایی، سید محمدحسین. (بی‌تا). الرسائل التوحیدية. مؤسسة النعمان.
طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). ترجمة تفسیر المیزان (سید محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر انتشارات اسلامی. (اثر اصلی در سال ۱۳۹۲ ق منتشر شده است)

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی.
طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۸۷). شیعه. دفتر تبلیغات اسلامی.
طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۸۸). انسان از آغاز تا انجام. دفتر تبلیغات اسلامی.
طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات ناصر خسرو.
طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). تفسیر عیاشی (سیدهاشم رسولی محلاتی، محقق). المطبعة العلمية.
فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
فقیه، علی. (۱۳۹۸). بررسی دلالت آیات مربوط به شاهدان امت‌ها بر عصمت همه‌جانبه انبیاء. معرفت کلامی، ۱۰(۱)، ۳۷-۴۹.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی (علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، محقق). دارالکتب الإسلامية.
مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار. دار احیاء التراث العربی.
مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۳). راه و راهنماشناسی. انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. کنگره شیخ مفید.

References

- Abul Futuh Razi, H. (1988). *Rawd al-jinan wa ruh al-jinan fi tafsir al-Qur'an*. Astan Quds Razavi. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

- Ayyashi, M. (1960). *Tafsir 'Ayyashi* (H. Rasouli Mahallati, Ed.). Matbaat Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ehsanpour, E., & Masoudi, A. H. (2015). Ahlebait (as) shahidan-i aamal. *Ketab va Sunnat*, 7, 35-52. [In Persian].
- Faghih, A., Babaei, A. A., & Hosseini Zadeh, A. (2019). Investigating the Implications of the Verses Concerning the Witnesses of the Nations on the Holistic Chastity of Prophets. *Marifat i Kalami*, 10(1), 37-49. [In Persian].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Haskani, A. (1991). *Shawahid al-tanzil li-qawa'id al-tafdil*. Majma Ihya al-Thaqafat al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Hilli, H. (2002). *Al-Alfayn*. Muassasat al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Hurr Ameli, M. (1997). *Al-Tanbih bi-l ma'loum min al-burhan fi tanzih al-Ma'soum 'an al-sahw wa al-nisyan*. (M. al-Badri, Ed.). Maktab al-Illam al-Islami. [In Arabic].
- Husayn, A. (Seyed Murtada). (1990). *Al-Shafi al-Imamah*. Muassasat al-Sadiq. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. (n.d.). *Al-tahrir wa al-tanwir*. N.P. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (1993). *Al-I'tiqadat*. Al-Mutamar al-Aalami li-l Shaykh al-Mufid. [In Arabic].
- Ibn Kathir, I. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'azim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Shahr Ashoub, M. (1960). *Manaqib Aal Abi Taleb*. Allamah Publications. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2009a). *Tasnim*. Israa. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2009b). *Adab fan-yi muqarraban*. Israa. [In Persian].
- Kharrazi, M. (1996). *Bidayat al-ma'arif al-ilahiyyah fi sharh 'aqa'id al-Imammiyyah*. Muassasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic].
- Kulayni, M. (1987). *Al-Kafi*. (A. A. Ghaffari & M. Akhouni, Eds). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (1983). *Bihar al-anwar*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Mesbah Yazdi, M. T. (2014). *Rah va rahnuma shenasi*. Imam Khomeini Education and Research Institute. [In Persian].
- Mufid, M. (1992). *Al-Irshad fi ma'refat hujaj Allah 'ala al-'ibad*. Kungure-yi Shaykh Mufid. [In Arabic].
- Shariati, G. M. (2016). The Infallible Imam's knowledge of the unseen from the perspective of the Quran with emphasis on Allameh Tabatabaei's view (studying the verses

- 143 of Baqarah and 105 of Tawba chapters). *Qur'an Shinakht*, 8(1), 27-48. [In Persian].
- Suyuti, J. D. (1984). *Al-Durr al-manthur fi tafsir al-ma'thur*. Ketabkhane-yi Ayatollah Marashi Najafi. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro Publications. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir-i al-Mizan*. (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami. (The original work was published in 1392 AH). [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1997). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Daftar-i Intisharat-i Islami. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (2008). *Shi'ah*. Daftar-i Tablighat-i Islami. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (2009). *Insaan az aagaz ta anjam*. Daftar-i Tablighat-i Islami. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (n.d.). *Al-Rasa'il al-tawhidiyyah*. Muassasat al-Numan. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].